

De rol van de vesting Breda in het Nederlandse verdedigingssysteem

door

DRS. J.P.C.M. VAN HOOFF

Rijnberk, een stadje aan de Rijn ten zuiden van Wezel, heeft in de jaren 1589 tot 1633 een triest record gevestigd. In dit tijdvak van 44 jaar viel het maar liefst drie maal in Staatse en drie maal in Spaanse handen. Dit leverde deze stad een bepaald niet vleierende bijnaam op. Zij stond namelijk bekend als „de hoer van de oorlog”. Breda ging in zestig jaar, tussen 1577 en 1637, vijf maal in andere handen over, voorwaar ook geen slechte score. De stad heeft hierdoor, voor zover mij bekend is, nooit een dergelijk twijfelachtig epitheton gekregen, maar het feit dat zij in relatief korte tijd zo vaak van eigenaar wisselde, duidt er op dat zij een zeer begeerd bezit moet zijn geweest. Daarvoor zijn vele redenen aan te wijzen.

In het hiernavolgende zal ik mij richten op de motieven van militaire aard en proberen na te gaan wat mogelijk de rol van Breda kan zijn geweest in het kader van de verdediging van ons land. Ik zal mij daarbij niet beperken tot de periode tot 1637, maar ook de tijd daarna in beschouwing nemen. Ik wil daarbij benadrukken dat mijn betoog voornamelijk is gebaseerd op ideeën die zich bij mij hebben post gevat tijdens de bestudering van het verdedigingssysteem van ons land en die ik ter gelegenheid van dit symposium heb trachten te formuleren. Nadere studie van een en ander zal echter moeten uitwijzen of deze ideeën al of niet juist zijn.

De vraag welke rol de vesting Breda bij de verdediging van ons land heeft gespeeld, roept onmiddellijk een andere vraag op, namelijk wat de betekenis van een vesting in het algemeen was. Wat was de specifieke functie van een versterkte stad? Als we ons in dit probleem verdiepen, blijkt dat de betekenis van een vesting nauw samenhangt met de geografische gesteldheid van ons land in het tijdvak waarin vestingen een vooraanstaande rol speelden, namelijk de zestiende tot en met de achttiende eeuw. In die tijd waren grote delen van ons land nog bedekt met woeste grond. Veel daarvan bestond uit moeilijk begaanbaar terrein, zoals veengebieden en

stuifzanden. Door dit alles werd het aantal mogelijkheden om door een bepaald gebied heen te trekken aanzienlijk beperkt. In onze streken was men voor het vervoer vooral aangewezen op waterwegen. Vooral de laaggelegen delen van ons land beschikten over een dicht net van waterwegen, dat bijdroeg tot de ontsluiting van deze gebieden. In de drogere streken, zoals in het zuiden en oosten van ons land, was het aantal goed bevaarbare waterwegen veel geringer. De grote rivieren bevorderden wel de communicatie tussen de verschillende regio's onderling, maar ontsloten deze zelf niet. De zijrivieren en beken waren òf niet, òf maar tot een bepaald punt stroomopwaarts bevaarbaar.

Het zal duidelijk zijn dat binnen een dergelijke geografische gesteldheid – veel woeste grond met veel moeilijk begaanbaar terrein – versterkte plaatsen, aanvankelijk alleèn kastelen, maar later vooral versterkte nederzettingen, de steden, later ook wel vestingen genaamd, van groot belang waren. Deze nederzettingen waren ontstaan op plaatsen die uit oogpunt van handel en verkeer zeer geschikt waren, maar later ook in militair opzicht belangrijk bleken, namelijk bij de samenvloeiing van rivieren, bij een rivierovergang, aan een van de schaarse handelswegen of in een goed begaanbaar gebied. Door hun ligging konden ze, mits goed versterkt, gaan fungeren als militaire steunpunten, waarmee een groot gebied kon worden beheerst.

Als we nu de functie van een vesting niet in eng-regionaal, maar in nationaal verband bezien, namelijk uit oogpunt van de verdediging van het grondgebied van een staat, zoals de Republiek der Verenigde Nederlanden, dan kunnen we constateren dat de vestingen die de grensgebieden van die staat beheersten, tevens tot taak hadden om een vijandelijk leger te verhinderen verder landinwaarts op te rukken. Wilde een aanvaller zijn opmars door het gebied van de tegenstander kunnen voortzetten, dan moest hij eerst proberen zo'n vesting in handen te krijgen. Natuurlijk bood het gebied rondom zo'n vesting altijd wel ergens een mogelijkheid om erlangs te trekken, maar de aanvaller stelde zich dan wel bloot aan grote risico's. Enerzijds konden zijn troepen vanuit de omtrokken vesting gemakkelijk in de rug worden aangevallen, anderzijds konden van daaruit de aanvoerlijnen tussen het oprukkende vijandelijke leger en zijn thuisbasis gemakkelijk worden afgesneden, waardoor de bevoorrading stagneerde. Had een aanvaller een vesting die op zijn opmarsroute lag, eenmaal in handen gekregen, dan kon hij deze gebruiken als steunpunt voor verdere operaties,

zoals voor aanvallen op vestingen in de omgeving. Zolang zo'n vesting door de verdediger nog niet terugveroverd was, vormde deze voor hem een grote bedreiging.

Vestingen, gelegen in de grensgebieden van een bepaalde staat, konden behalve een defensieve, ook een offensieve functie vervullen. Dergelijke plaatsen fungeerden met hun directe omgeving als verzamelgebied van troepen en materieel, van waaruit een leger in het voorjaar, als het vechtseizoen begon, met de opmars in vijandelijk gebied kon beginnen. Als zodanig fungeerden ten tijde van de Republiek onder meer Bergen op Zoom en omgeving, Nijmegen met de ten zuiden ervan gelegen Mookerhei, en Maastricht. In die hoedanigheid konden vestingen dus een rol als uitvalsbasis vervullen.¹

Zoals ik in het voorafgaande al heb opgemerkt, hing in het algemeen de betekenis van de vestingen nauw samen met de toen bestaande geografische gesteldheid van ons land. Als we ons willen richten op het probleem van het specifieke belang van Breda voor de verdediging van ons land, dan zullen we allereerst enig inzicht moeten krijgen in de geografische gesteldheid van Noord-Brabant. Hierbij zal ik me beperken tot het schetsen van enkele groffe lijnen. Helaas bestaat er uit de periode vóór 1800 maar een miniem aantal bronnen die gedetailleerde informatie kunnen verschaffen over de aard van het landschap. Kaartmateriaal dat eenzelfde hoeveelheid exacte gegevens bevat als de latere topografische kaarten, is er niet of nauwelijks. Streekbeschrijvingen en reisverhalen laten zich over dit onderwerp slechts in algemene en vage bewoordingen uit. Toch is er wel iets over te zeggen.

Kijken we allereerst naar het oostelijke deel van de provincie, dan kunnen we constateren dat daar twee grote natuurlijke barrières lagen. Dit was in de eerste plaats de Peel, een uitgestrekt moerasgebied, dat op enkele doorgangen na praktisch ondoordringbaar was. Het strekte zich vanaf Grave uit in zuidoostelijke richting, parallel aan de Maas, en zette zich ter hoogte van Venlo voort in zuidwestelijke richting tot onder Eindhoven. De andere grote natuurlijke barrière werd gevormd door de Kempen, die zich in grote lijnen uitstrekken tussen Eindhoven, Genk en Turnhout. Grote delen daarvan, met name in het huidige Belgische deel, waren bedekt met hei en stuifduinen.²

Over de terreingesteldheid in deze streek is een belangrijke bron voorhanden, die vooral daarom zo geschikt is voor ons doel omdat daarin ook militaire informatie wordt verstrekt. Ik doel hier op het kaartmateriaal dat vervaardigd is op initiatief van de directeur-generaal der Artillerie in

Brussel, generaal-majoor graaf Joseph de Ferraris, dat dateert uit het derde kwart van de achttiende eeuw en dat de Oostenrijkse Nederlanden beslaat. In de toelichting bij de kaartbladen geeft Ferraris informatie over de militaire mogelijkheden die de diverse landstreken boden, zoals begaanbaarheid van het terrein, mogelijkheden tot legering van troepen, geschiktheid als opmarsgebied of als uitgangspunt voor offensieve acties. Zijn conclusie voor de Kempen luidt dat deze ongeschikt waren voor militaire operaties, met name als opmarsroute. De reden daarvan lag niet zozeer in de begaanbaarheid van het terrein dan wel in de onvruchtbaarheid van de streek, zodat er te weinig voedsel voor de soldaten en foerage voor de paarden voorhanden was. Alleen kleine en snel verplaatsbare eenheden konden de Kempen als opmarsroute benutten.³

Al met al kan gesteld worden dat het oostelijke deel van de provincie wegens deze twee natuurlijke barrières onaantrekkelijk was als opmarsgebied. Met het midden en westen lag dit vermoedelijk anders. Hier ontbraken grote natuurlijke barrières. Vooral in het zuidwesten was dit deel van de provincie vrij open, het gebied aan de andere kant van de grens trouwens ook. De hooggelegen gronden ten westen van de Kempen en in het midden van de provincie boden goede mogelijkheden voor een opmars. Het midden van Noord-Brabant was voor een oprukkend leger van enige omvang een minder aantrekkelijk opmarsgebied wegens de matige opbrengst van de bodem, waardoor er wellicht te weinig voedsel voor mens en dier voorhanden was.⁴ De laaggelegen gebieden in het noordwesten waren in defensief opzicht wat waardevoller, omdat men hier door het stellen van inundaties een barrière kon opwerpen.

Op grond van bovenstaande schetsmatige beschouwing van de geografische gesteldheid van Noord-Brabant in militair perspectief waren er vanuit het zuiden twee voor de hand liggende opmarsroutes:

1. geheel in het oosten, door het stroomgebied van Maas en Rijn, en
2. door het westelijke deel van de provincie.

Het volgen van de oostelijke route bood de aanvaller verschillende voordelen. De beide rivieren boden mogelijkheden voor transport van troepen en materieel over het water. De oevers waren goed begaanbaar en konden als zodanig goed als opmarsroute worden gebruikt. Daarnaast hadden de regio's langs en tussen de rivieren grote waarde voor een oprukkend leger vanwege hun vruchtbaarheid.⁵ Deze opmarsroute werd onder meer gebruikt door de legers van Lodewijk XIV in 1672.

40. Kaart 1: Het reduit en de frontiersteden van de Republiek.

(coll. KMA)

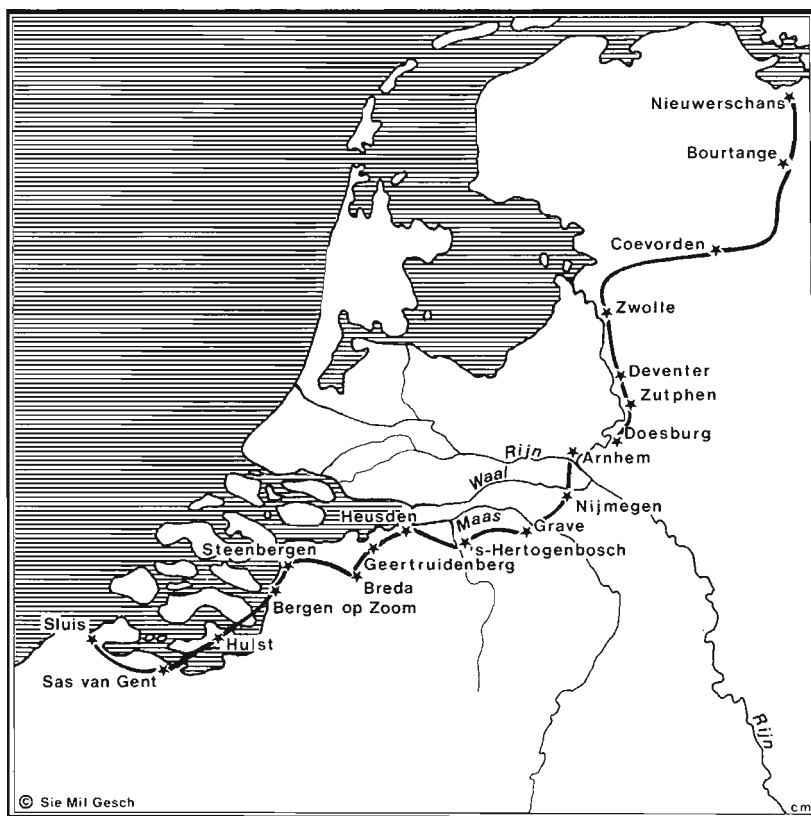
De westelijke opmarsroute liep vanuit het gebied ten oosten van Antwerpen naar het noorden door westelijk Brabant, dat wil zeggen, het gebied tussen de Oosterschelde tot aan de omgeving van Breda. Van hier kon men doorstoten naar het noorden, waar echter het Hollandsch Diep een grote barrière vormde, of een meer oostelijke route aanhouden in de richting van het rivierengebied. Vooral het verloop van de aanvallen van de Fransen in 1747, 1793 en 1794 vormt een duidelijke aanwijzing voor het bestaan van deze westelijke aanvalsas. De functie van de vestingen Bergen op Zoom en Breda lijkt dan ook nogal voor de hand te liggen: het afsluiten van de natuurlijke toegangsweg door dit gebied in de richting van het

noorden. Daarbij moet nog worden aangetekend dat Bergen op Zoom bovendien tot taak had om het gewest Zeeland te beschermen tegen een aanval uit het oosten.

Wegens hun betekenis als afsluiting voor de toegang naar de meer centraal gelegen delen van de Republiek gingen beide steden deel uitmaken van de keten van vestingen, lopende van Sluis in het zuidwesten tot Statenzijl in het noordoosten. Deze vestingen hadden tot doel het voorterein te beheersen van het gebied dat men zou kunnen aanduiden als het reduit van de Republiek en dat de basis van haar verdediging vormde. Dit reduit werd omsloten door de Noordzee, de Zeeuwse wateren, Hollandsch Diep, Merwede, Waal/Maas, Rijn en IJssel. De vestingen in het voorterein, frontiersteden genaamd, hadden tot taak de natuurlijke toegangen tot dit reduit af te grendelen. De veroveringen van Maurits en Frederik Hendrik waren dan ook onder meer erop gericht deze frontiersteden te bemachtigen ⁶ (zie kaart 1).

Aan het eind van de zeventiende eeuw ontstond het idee om een zo groot mogelijk deel van het territorium van de Republiek te beveiligen door een onafgebroken keten van linies langs de grenzen. Sommige van deze linies liepen door van nature moeilijk begaanbaar terrein, andere bestonden uit een aaneengesloten geheel van inundeerbare gebieden. Binnen deze linies zou een groot aantal frontiersteden als steunpunten gaan fungeren. Het noordelijkste deel van deze keten bestond uit een linie door het moerasgebied op de grens van Groningen en Drenthe met Duitsland en uit een linie door de moerasige grensstreek van Drenthe en Overijssel. De volgende schakel in de keten zou worden gevormd door de IJssel met de daarlangs gelegen vestingen, welke verdedigingslijn tot een waterlinie zou worden uitgebouwd, een stelsel dus waarbij door het onder water zetten van een aantal aan elkaar grenzende gebieden een waterbarrière ontstond. Deze werd in de achttiende eeuw slechts zeer ten dele gerealiseerd. Ook in Staats-Brabant zou een dergelijke waterlinie worden aangelegd, waarop in het zuidwesten de reeds bestaande keten van vestingen en forten door Staats-Vlaanderen zou aansluiten. Voor de aanleg van een verdedigingsgordel tussen Arnhem, Nijmegen en Grave ter afgrendeling van de tussengelegen ruimte zouden te zijner tijd nog voorzieningen worden getroffen⁷ (zie kaart 2).

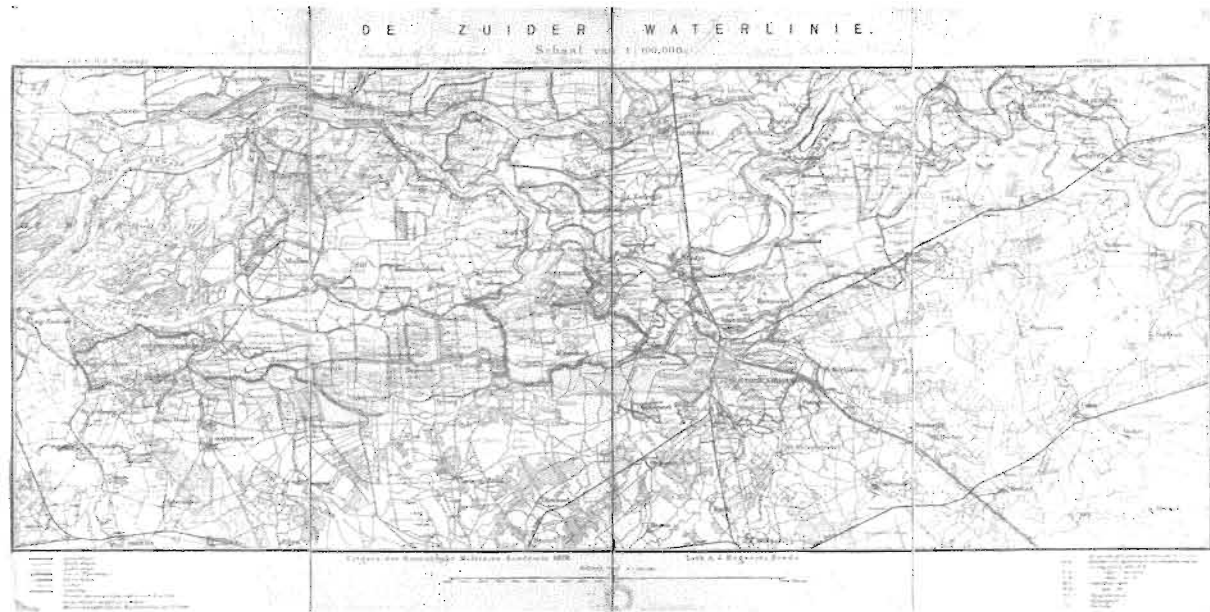
De linie door Staats-Brabant, de Zuiderwaterlinie, zou gaan bestaan uit een aaneenschakeling van te inunderen landen tussen Grave, 's-Hertogenbosch, Heusden, Geertruidenberg, Breda, Steenberg en

41. Kaart 2: Het stelsel van linies langs de grenzen van de Republiek.

(coll. KMA)

Bergen op Zoom. Hierin zou Breda, evenals de overige genoemde Brabantse vestingen, als steunpunt gaan fungeren. Het uitbouwen van deze linie tot een enigszins acceptabele verdedigingslinie vorderde echter slechts langzaam. De oorzaak daarvan lag waarschijnlijk vooral in het grote vertrouwen dat de Republiek had in de defensieve waarde van de Barrière, een keten van vestingen in de zuidelijke Nederlanden waarin zij krachtens een traktaat uit 1715 troepen mocht leggen. Na de opheffing van de Barrière in 1782 werd de Zuiderwaterlinie de primaire verdedigingslijn in het zuiden.

42. Kaart 3: De Zuiderwaterlinie ± 1880 (M.H.J. Plantenga, Breda 1879).

(coll. KMA)

Als zodanig heeft zij ook gefunctioneerd tijdens de Franse inval in 1794.

De linie bleef in de negentiende eeuw weliswaar intact, maar boette geleidelijk meer aan betekenis in. Na de samenvoeging in 1815 van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in één staatsverband, kwam zij weer in de tweede lijn te liggen als gevolg van de aanleg van een verdedigingslinie langs de grens met Frankrijk. Deze situatie wijzigde zich na de Belgische afscheiding in 1839, toen ons land voor de verdediging van zijn zuidgrens weer op de Zuiderwaterlinie was aangewezen. Toen echter kwam ook de discussie op gang over de herziening van het verdedigingsstelsel, die zou leiden tot de totstandkoming van de vestingwet in 1874. Hierbij kwam het zwaartepunt van de verdediging van ons land in het westen te liggen, in het gebied dat later de Vesting Holland werd genoemd.⁸ De Zuiderwaterlinie werd gereduceerd tot een reeks inundeerbare terreinen in het noorden van de provincie, van Geertruidenberg tot voorbij 's-Hertogenbosch (zie kaart 3). De rol van de vesting Breda, aanvankelijk een schakel in de keten van frontiersteden, later een steunpunt binnen de Zuiderwaterlinie, was toen al uitgespeeld. Zoals bekend, verloor de stad haar vestingstatus in 1868.⁹

AANTEKENINGEN

¹ Zie over de verschillende functies die een vesting kan vervullen, onder meer: J.P.C.M. van Hoof, „Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land” *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CIII (1988) 626, 632-633, en: J.P.C.M. van Hoof en E.P.M. Ramakers, „De militair-strategische betekenis van Maastricht. Een verkenning.” in: L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw* (Assen, 1979) XIX, XXVI-XLI.

² Van Hoof, „Maastricht”, XXIII-XXIV.

³ J. de Ferraris, *Mémoires historiques, chronologiques et oeconomiques*, bij: *Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden, opgenomen op initiatief van graaf de Ferraris. Limburg, Speciale uitgave voor de Stichting Maaslandse Monografieën* (Brussel, 1976), beschrijvingen van de kaartbladen 146-151, 164-169 en 184-189.

⁴ *De Hedendaagsche Historie, of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren*, XII^{de} Deel; (...) (Amsterdam, 1740) 26-27, noemt de Meierij van 's-Hertogenbosch „(...) een droog en schraal Land, vol Heiden en Duinen”. Slechts hier en daar komt vruchtbaar bouwland voor, namelijk langs de Maas en langs de beken. Peulvruchten, rogge, boekweit, haver en vlas gedijen er goed, maar er groeit weinig tarwe en gerst. „De schraale Landeryen verschaffen hun (= de bewoners van de Meierij (J.v.H.)) te weinig loon voor hunnen zuuren arbeid (...)”.

- ⁵ Zie over het nut van het stroomgebied van de Maas als opmarsroute: Van Hoof, „Maas-tricht”, XXIII-XXVI.
- ⁶ J.P.C.M. van Hoof, „Fortifications in the Netherlands (c.1500-1940)”, *Revue Internationale d'Histoire Militaire* no. 58 (1984) 104.
- ⁷ Van Hoof, „Met een vijand als bondgenoot” 639-640.
- ⁸ Zie over de discussie over de herziening van het vestingstelsel en de Vestingwet onder andere: Van Hoof, „Met een vijand als bondgenoot” 642-644.
- ⁹ Koninklijk Besluit d.d. 30 november 1868 (Staatsblad no. 148).